

Куц Г.М.

Класичні політичні ідеології: базові принципи та сутнісні розбіжності

Стаття присвячена виявленню базових критеріїв для порівняння засадничих принципів класичних політичних ідеологій: лібералізму, консерватизму та соціалізму. Продемонстровано специфіку підходів кожної ідеологічної доктрини щодо розуміння виділених параметрів.

Ключові слова: лібералізм, консерватизм, соціалізм, політична ідеологія.

Статья посвящена выявлению базовых критериев для сравнения основополагающих принципов классических политических идеологий: либерализма, консерватизма и социализма. Продемонстрирована специфика подходов каждой идеологической

доктрины относительно понимания выделенных параметров.

Ключевые слова: либерализм, консерватизм, социализм, политическая идеология.

The article is dedicated to expose the basic criteria of comparing fundamental principles of classical political ideologies: liberalism, conservatism and socialism. Specificity of every ideological doctrine approaches concerning the understanding of the emphasized parameters has been displayed. It demonstrated the specificity of each approach ideological doctrine on the understanding of the selected parameters.

Key words: liberalism, conservatism, socialism, political ideology.

УДК 329.11/14.001.36

Куц Г.М.,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології,
соціології та культурології
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблематики полягає насамперед у тому, що феномен ідеології завжди викликав підвищену увагу в різні історичні періоди, зокрема, у контексті вибору найбільш оптимальної моделі устрою держави чи стратегії її розвитку. Актуальність аналізу ідеологічної проблематики зумовлена також тією особливою роллю, яку політичні ідеології відіграють у сучасному політичному просторі. Проблема-тичність співіснування трьох класичних політичних ідеологій сучасності – лібералізму, консерватизму та соціалізму – призводила до кардинальних поворотів у політичному житті. Протиріччя між ідеологічними доктринами стали предметом розгляду багатьох теоретиків (Е. Берк, І. Валлерстайн, Ф.А. фон Гайєк, К. Манхейм, К. Маркс, Л. фон Мізес, Дж. Локк, Р. Шуттінгер та інші). Необхідність виявлення спільних та відмінних рис у поглядах на модель людської життєдіяльності зумовлює звернення до концептуальної демаркації між ідеологічними системами. Концептуальній диференціації підлягатиме насамперед проблематика тих напрямів, щодо яких найбільш рельєфно виокремлюються ідеологічні розбіжності.

Метою статті стало виявлення концептуальних меж між класичними політичними ідеологіями.

Вклад основного матеріалу. Виникнення терміна «ідеологія» пов'язують із французьким мислителем Д. де Трасі (початок XIX ст.). Проте, як зазначав П. Рікер, більш раннє вживання поняття «ідеологія» походить від одного з напрямів французької філософії XVIII ст., «яка твердила, що філософія взагалі не мусить займатися речами та реальністю, вона має цікавитися лише ідеями» [12, с. 8]. Щодо цієї школи було вперше вжито термін «ідеологія» в негативному контексті, причому саме Наполеон надав цьому терміну негативного сенсу. Це пов'язано з тим, що діячі філософської школи, яких зневажливо називали «ідеологами», були противниками французької імперії під керівництвом Наполеона.

Ідеологію можна розглядати як певний орієнтир, що координує та спрямовує суспільне буття. На думку Д. Кеттлера, ідеології є прикладами символічно навантажених вірувань і понять, за допомогою яких існує, інтерпретується й оцінюється світ; їх призначенням є формування, актуалізація, спрямування, структурування й виправдання певних способів чи напрямів одних видів діяльності й засудження інших [6, с. 141].

У політичній науці загальноприйнятим є виділення трьох типів класичних політичних ідеологій: консерватизму, лібералізму та соціалізму. Пріоритетність однієї з ідеологій або поєднання якихось двох із них періодично призводили до переважання тієї чи іншої ідеологічної проблематики, детермінуючи своєрідність специфіки політичного простору [7; 5]. Слід зауважити, що окремі світоглядні позиції і консерватизму, і лібералізму, і соціалізму можуть як протиставлятися, так і співпадати. Відповідно, зупинимось на виявленні основних відмінностей між класичними ідеологічними доктринами. Концептуальній диференціації піддаватиметься насамперед проблематика тих напрямів, щодо яких найбільш рельєфно виокремлюються ідеологічні розбіжності (табл. 1).

Лібералізм та консерватизм, вийшовши в епоху Нового часу майже одночасно на історичну арену, відстоювали антагоністичні позиції щодо напрямів суспільного розвитку. Згодом до їхньої дискусії доєднався соціалізм. Сутність тієї чи іншої ідеології найпростіше виявити через аналіз ключових категорій, пріоритетних для кожної з класичних ідеологічних доктрин. На наш погляд, базовою ідеологемою для консерватизму виступає категорія «порядок», для лібералізму – «свобода», для соціалізму – «справедливість».

Це зовсім не означає, що, скажімо, поняття свободи менш важливе для консерватизму або поняття порядку чи справедливості не має значення для лібералізму. Кожна з ідеологій вкладає свій специфічний зміст у розуміння цих категорій.

Як зазначав Р. Арон, «справжнім західняком є той, хто цілком схвалює в нашій цивілізації лише свободу, яка дозволяє критикувати цю цивілізацію і дає шанс її поліпшити» [1, с. 60].

При цьому змістовне наповнення концепту «свобода» суттєво відрізняється в ліберальній та соціалістичній інтерпретації. Якщо для ліберала поняття свободи стосується насамперед створення умов для розширення спектра індивіду-

альних можливостей, то для соціаліста поняття свободи експлікується найчастіше в контексті зрівнювання таких можливостей. Так само поняття порядку по-різному інтерпретується соціалізмом і консерватизмом. Для консерватора порядок постає «як результат постійної уваги з боку авторитету, якому дозволяється у зв'язку із цим діяти за конкретними обставинами і не підпорядковуватись якомусь жорсткому правилу» [4, с. 69], тоді як для

Таблиця 1

Базові характеристики класичних політичних ідеологій

№ п/п	Критерії відмінностей	Консерватизм	Лібералізм	Соціалізм
1.	Ключові ідеологеми	Порядок	Свобода	Справедливість
2.	Ставлення до змін, новацій	Негативне (опозиційність щодо рішучих змін)	Позитивне (зміни мають відбуватися реформаторським шляхом)	Позитивне (зміни мають відбуватися революційним шляхом)
3.	Спосіб пояснення світу	Еволюційний ірраціоналізм (апеляція до вищої мудрості)	Еволюційний раціоналізм (індивід вписується в обставини)	Конструктивістський раціоналізм (прагнення підкорити собі обставини)
4.	Характер суспільного розвитку	Недовіра до абстрактних теорій, інстинктивна орієнтація на традиції, цінності	Ідея прогресу	Діалектичний розвиток
5.	Ставлення до спонтанно сформованих інституцій (мова, мораль, звичаї тощо)	Позитивне (лише щодо тих спонтанних утворень, які виникли в минулому)	Позитивне (щодо всіх спонтанних утворень, які колись виникли та продовжують з'являтися)	Негативне (прагнення перебудувати всі соціальні інституції згідно з обраним взірцем)
6.	Відношення до необхідності обмеження впливу держави	Позитивне щодо економічної сфери, але примус у нав'язуванні цінностей та моральних переконань	Позитивне у всіх сферах (у цьому полягає сутність ліберального кредо «laissez faire»)	Негативне, примус у нав'язуванні цінностей та моральних переконань
7.	Економічні пріоритети	Ринкова економіка з елементами протекціонізму	Ринкова економіка	Планова економіка
8.	Ставлення до приватної власності	Позитивне	Позитивне	Негативне, власність має бути загальнонародною
9.	Співвідношення «індивідуальне/колективне»	Колективом мусить правити еліта суспільства	Індивід на передньому плані	Колектив на передньому плані
10.	Сприйняття історичного часу	Орієнтація на минуле (саме тоді виникли всі цінності та традиції)	Орієнтація на далеке майбутнє через теперішнє (доки не наступить царство свободи)	Орієнтація на далеке майбутнє (доки не зникне капіталізм)
11.	Психологічна мотивація	Людина має дотримуватись незмінних моральних законів	Людина вбачає причини своїх невдач у власних діях	Людина вбачає причини своїх невдач у зовнішніх обставинах

соціаліста порядок є результатом усемогутнього конструктивного раціонального планування.

Достатньо цікавою є початкова самолегітимізація всіх трьох ідеологій. К. Манхейм зазначав: «Вожді консервативних партій вважали себе виразниками народу, ліберали – виразниками духу часу, соціалісти і комуністи – пролетарської класової свідомості» [9, с. 121–122.]. Таке позиціонування не в останню чергу зумовлено тогочасним соціокультурним фоном, зокрема ставленням до новацій та змін. На думку І. Валлерстайна, виникнення політичних ідеологій саме в епоху Нового часу пов'язано з формуванням позитивного ставлення до ідеї змін, причому цьому сприяла Велика французька революція.

Як зазначав І. Валлерстайн, Велика французька революція дала поштовх для панування двох ідей, що стали базовими ідеями епохи Сучасності, яка почалася в 1789 р. (Велика французька революція) і закінчилася в 1989 р. (розпад Радянського Союзу): 1) історичні, політичні, економічні та інші *зміни* – це *норма*, а не виняток (до згаданого періоду будь-які зміни вважалися випадковими, мінущими та ненормальними, а нормою – лише стабільність); 2) суверенітет народу, а не монарха чи короля, тобто *рівність* [3, с. 76–77].

Наразі предметом нашого зацікавлення виступає перша ідея (стосовно розуміння змін як норми) епохи, означеної І. Валлерстайном як Сучасність. Велика французька революція змінює світ-систему, з'являється нова геокультура, закладаючи основи цієї епохи. І. Валлерстайн вважає, що поєднання двох домінуючих ідей епохи Сучасності привело до появи третього напрямку в структурі знання – виникнення соціальних наук (поряд із природничими та гуманітарними науками). Таким чином, у кінці XIX ст. виникають три соціальні дисципліни, які займаються Сучасністю: економіка, політологія та соціологія. Зазначені дисципліни стали породженням ліберальної ідеології, яка виділила три основних сфери життя: ринок (економіка), державність (політологія), громадянське суспільство (соціологія). Саме ці три сфери, які необхідно було вивчати, І. Валлерстайн називає маркером Сучасності.

Зміщення акцентів у політичному дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Саме реакцією на цю ідею стала поява трьох ідеологічних доктрин – консерватизму, лібералізму та соціалізму, кожна з яких дає свою відповідь щодо ідеї «нормальності» змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалось позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні характеру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на історичну арену другою (після консерватизму), вважається, що змінам має бути притаманний

реформаторський характер, вони повинні бути поступовими та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революційними.

Недовіра до новацій стала однією із засадничих рис консерватизму, тоді як лібералізм і соціалізм позитивно налаштовані на динаміку змін. При цьому стосовно консерватизму слід зазначити, що він не заперечує зміни загалом, просто консерватор покладається на вищу мудрість чи авторитет, який спостерігатиме за всіма змінами, ретельно упорядковуючи їх. Фундатор теорії консерватизму Е. Берк зазначав: «Я ні в якому разі не виключав би зміни; але коли б навіть щось змінював, то для того, щоб зберегти» [2, с. 473].

Проте між лібералізмом і соціалізмом спостерігається певна відмінність у сприйнятті змін. Ліберала не цікавить швидкість змін чи їхня тривалість, його насамперед цікавить напрям руху. Цей напрям має бути раціонально осмисленим, а зміни – поступовими, еволюційними та носити реформаторський характер. Натомість для соціаліста вельми важливим є питання швидкості руху до світлого майбуття, тобто проблема динаміки змін. Зміни мають бути не лише раціонально осмисленими та розпланованими, але й відбуватися якомога швидше. Саме в цьому для ідеології соціалізму полягає пріоритетність революційного способу вирішення суспільних проблем. Ліберали ніколи не руйнуватимуть усе й остаточно задля того, щоб внести якісь зміни в існуючий порядок речей. Вони поступово змінюватимуть у певному напрямі вже існуючі обставини, не руйнуючи їх. Саме тому лібералів іноді називають конформістами.

Щодо способу пояснення світу ліберал займає середню позицію між соціалістом та консерватором. Водночас орієнтація на раціональне впорядкування світу поєднує лібералів та соціалістів. Однак якщо соціалісти ототожнюють раціональність із плануванням, то для лібералів така позиція є неприйнятною. Раціоналізм ліберального світосприйняття припускає вбудовування в обставини (певний конформізм) та визнання й прийняття спонтанних утворень (систем цінностей, моралі тощо). Певним чином такі погляди зближують лібералізм із консерватизмом. Проте якщо ліберали виступають за збереження та подальшу адаптацію до змінюваних соціокультурних умов тих спонтанних утворень, які зумовили виживання та успіх певної групи, то консерваторам притаманна ірраціоналістична інтенція (яка межує з містицизмом) на цілковите збереження існуючих систем цінностей чи моральних догм.

Не лише лібералізм, але й консерватизм надає великого значення спонтанно сформованим інститутам (наприклад, мова, мораль, звичаї, цінності тощо). Проте це захоплення з боку консерваторів

стосується найчастіше тих спонтанних інституцій, які з'явилися в минулому. Консерватизм із підозрою та недовірою відноситься до тих спонтанних утворень, які лише визрівають (наприклад, явища моди). Така позиція є вельми небезпечною щодо політичної сфери, адже політична діяльність найчастіше базується на спонтанних силах. Випадковості та вплив довільних людських дій доволі часто супроводжують політичну діяльність саме на етапах її формування. Відповідно, ігнорування цього фактору (яке притаманне теорії консерватизму) так чи інакше призводить до неефективної політики. При цьому вельми важливим для консерватизму є той факт, що він усвідомлює важливість ірраціональної компоненти в житті держави, не прагнучи його усунути адміністративними заходами.

Зупинимось окремо на теорії марксизму, ядром якої виступає ідеологія соціалізму. Саме марксизм став проводити раціоналізацію там, де вона видавалась неможливою. Як зазначав К. Манхейм, марксизм виявляє певну спорідненість із консерватизмом у тому, що не заперечує ірраціональну сферу, але в ірраціональності він виокремлює ті елементи, які можна піддати раціоналізації нового типу. Так, науковець наголошує: «Марксистське мислення постає перед нами як раціональне мислення ірраціональної дії. Про правильність цього аналізу свідчить той факт, що марксистські верстви пролетарів, досягнувши успіху, одразу відкидають із теорії діалектичний елемент і починають мислити за допомогою методу лібералізму та демократії, який є генералізуючим та встановлює загальні закони; ті ж із них, хто через своє становище вимушений чекати революції, зберігають вірність діалектиці (ленінізм)» [9, с. 114–115].

Усі три ідеологічні доктрини розділяють позицію стосовно того, що в історії існують зв'язки, які піддаються розумінню та осмисленню. Проте, на думку К. Манхейма, якщо ліберали й соціалісти дотримувались точки зору, що такі зв'язки піддаються повній раціоналізації, то консерватори прагнули пізнати історичну цілісність методом споглядання та морфології. Викликає цікавість ще одна відмінність між раціоналізмом лібералів і соціалістів, яка полягає в розумінні характеру суспільного розвитку. Якщо для лібералізму притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес, то для соціалізму – на діалектичний розвиток.

Для консерватизму та лібералізму спільною виглядає позиція щодо необхідності обмеження втручання держави в економіку та превалювання вільного ринку. Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Саме тому основним завданням ліберальних реформ виступає обмеження втручання держави в приватне життя індивіда (державна – «нічний сторож», якого майже ніхто не помічає). Цього обмеження стосу-

ється основне кредо лібералізму – «laissez faire» (не втручайтесь; не заважайте діяти).

Позиція щодо обмеження державного втручання в економіку зумовлює вибір ринкової економіки як лібералізмом, так і консерватизмом. Базовим наразі виступає припущення, що саморегулятивні сили вільного ринку створять механізми адаптації до нових економічних умов. В економічній сфері консерватори вітають вільний ринок, хоча в окремих галузях вони й виступають за протекціонізм, що споріднює їх із соціалістами. Однак не лише ця позиція їх споріднює. Консерватор так само, як і соціаліст, «вважає себе уповноваженим нав'язувати іншим людям цінності, які він схвалює» [4, с. 70]. У цьому контексті зазначимо, що для ліберала його власні ціннісні пріоритети не є вагомим підставою для того, щоб змушувати інших їх поділяти. Відповідно, ліберали вважають, що релігійні чи моральні ідеали неприпустимо нав'язувати іншим, тоді як консерватори та соціалісти дотримуються протилежної точки зору.

Для соціалізму, на відміну від лібералізму та консерватизму, більш пріоритетною виступає планова директивна економіка. Вважається, що людському розуму під силу чітко все розпланувати та втілити в життя, зокрема, в економічній сфері. Плановій економіці притаманні суттєві недоліки, основний із яких полягає в тому, що неможливо запланувати новацію. Так, ніколи б за умов планової економіки не набули такого глобального поширення комп'ютерні мережі чи мобільний зв'язок. Адже передбачити їхню появу в будь-якому плані навряд чи було можливим, якщо планування засновувати на існуючих тогочасних реаліях.

Зупинимось на розгляді співвідношення «індивідуальне/колективне», стосовно тлумачення якого між ідеологічними доктринами спостерігаються значні розбіжності. Цінності індивідуалізму за мірками історії вийшли на передній план порівняно недавно, оскільки тривалий час не існувало умов, за яких індивід міг би самостійно вижити. Якщо для лібералізму цінності індивідуалізму на передньому плані, то колективістські цінності є пріоритетними для соціалізму.

Стосовно позиції консерватизму щодо проблеми пріоритетності колективістських чи індивідуалістських цінностей слід зазначити, що певна кореляція націоналізму з консерватизмом робить прихильним консерватизм до колективістських тенденцій.

Як ліберали, так і консерватори вважають, що приватна власність є недоторканною. Соціалізм як прихильник колективістських ідей вважає, що власність має бути загальнонародною. Це зумовлено тим, що в теорії марксизму базовим виступає протиріччя між засобами виробництва та приватною власністю. При цьому, як зазначав К. Маркс, «з розвитком великої промисловості стає можливим і знищення приватної власності» [10, с. 47].

Зупинимось на виокремленні психологічних мотивів прихильників конкретних ідеологічних систем. Щодо психологічної мотивації консерваторів слід зазначити, що її підґрунтям виступають морально-етичні імперативи. Вважається, що «історія містить божественний задум, і обов'язок людини полягає в дотриманні Богом даних незмінних моральних законів» [13, с. 21].

Підґрунтям психологічної мотивації адептів соціалізму, як вважав Л. фон Мізес, виступає відчуття образи та заздрості. Противники лібералізму виступають «за соціалізм, оскільки сподіваються, що багаті, яким вони заздять, також від цього постраждають» [11, с. 19]. Соціалісти знають, що їхнє становище в будь-якій іншій економічній системі (окрім ліберальної) буде менш благополучним, але ними рухає прагнення до погіршення становища сусіда, замість покращення свого власного. Нездатність людини досягати власних цілей ідеологи соціалізму приписують недосконалості суспільного порядку, але аж ніяк не особистій її неспроможності. Виявляється, що світ винний у невдачах, що звільняє індивіда від відчуття неповноцінності. Автори соціалізму обіцяють усім не лише багатство, але також щастя й любов. У цьому соціалізм, як еліксир від земних знегод, нагадує християнську доктрину. Однак якщо християнство формує стимули й чесноти, то соціалізм, не накладаючи жодних обов'язків, завищує очікування та потреби.

Якщо людина вважає, що причини її проблем у тих, хто її оточує, в обставинах, не залежних від неї, вона здатна стати прихильником соціалістичних ідей [8]. Якщо ж причини власних проблем людина шукає в собі та у власних діях, то вона є адептом ліберальних принципів. Тобто людина ліберальних поглядів здатна пристосуватися до обставин, вписатися в обставини, а не докорінно й радикально змінювати їх.

Висновки. Таким чином, крізь призму компаративістського підходу виявлено визначальні характеристики класичних політичних ідеологій (консерватизму, лібералізму, соціалізму) на основі виокремлення основоположних критеріїв відмінностей. Застосування цих критеріїв, призводячи до концептуальної демаркації окремих напрямів ідеологічної проблематики, сприяє більш рельєфному виокремленню ідеологічних розбіжностей. Непрості взаємовідносини між трьома класичними ідеологічними доктринами – лібералізмом, консерватизмом та соціалізмом – не в останню чергу зумовлені не лише своєрідністю світоглядних позицій у цілому, але й специфікою розуміння окремих концептуальних

проблем. Кореляція в розумінні цих проблем або протилежність позицій щодо них призводили до низки історичних хитросплетень. Спільність позицій ідеологічних доктрин спостерігалася найчастіше не внаслідок зміни ідеологічних пріоритетів, а через співпадіння їхніх цілей щодо розуміння окремих напрямів у моделях людської життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Р. Опій інтелектуалів / Р. Арон ; пер. з франц. Г. Філіпчук. – К. : Юніверс, 2006. – 272 с.
2. Берк Е. Конституція на праві давності / Е. Берк ; пер. з англ. Н. Філіпенко // Консерватизм : [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – 598 с.
3. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн ; пер. с англ. М. Гурвица, П. Кудюкина, Л. Феденко ; под. ред. Б. Кагарлицкого. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
4. Гаєк Ф.А. фон. Чому я не консерватор / Ф.А. фон Гаєк ; пер. з англ. Н. Поліщук // Консерватизм : [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – 598 с.
5. Денисенко І. Неомарксизм і теорія соціального конфлікту / І. Денисенко // Гуманітарний часопис. – Х. : ХАІ, 2006. – № 3. – С. 41–47.
6. Кеттлер Д. Ідеологія / Д. Кеттлер // Енциклопедія політичної думки / редкол. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг ; пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
7. Куц Г. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. Куц // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – Х., 2010. – № 912. – Вип. 17. – С. 174–183.
8. Куц Г. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті / Г. Куц // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – Х., 2007. – № 785. – Вип. 10. – С. 79–85.
9. Манхейм К. Идеология и утопия / К. Манхейм ; пер. с нем. М. Левиной // Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – С. 7–276.
10. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс ; пер. с нем. Н. Лосский ; отв. за вып. А. Пачин. – М. : Политиздат, 1988. – 574 с.
11. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Л. фон Мизес ; пер. с англ. А. Куряева. – М. : ООО «Социум» ; ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.
12. Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер ; пер. з англ. В. Верлоки ; відп. за вип. К. Сігов, Л. Фінберг ; наук. ред. О. Якубенко. – К. : Дух і Літера, 2005. – 386 с.
13. Шуттінгер Р. Проблема ідентичності консерватизму / Р. Шуттінгер ; пер. з англ. В. Лісового // Консерватизм : [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – С. 20–39.